

Το Αγροτικό Ζήτημα της Κερκύρας και η Συμβολή του Ανδρέα Δενδρινού στην Επίλυση του

Το αγροτικό ζήτημα της Κέρκυρας είχε πάρει μεγάλες κοινωνικοπολιτικές διαστάσεις μετά την Ένωση των Επτανήσων με την Ελλάδα, το 1864. Αποτέλεσε αφενός την κύρια αιτία σφοδρών αντιπαραθέσεων μεταξύ των Κερκυραίων πολιτικών και αφετέρου απασχόλησε την ελληνική κυβέρνηση για μεγάλο χρονικό διάστημα, γιατί το γαιοκτησιακό καθεστώς της Κέρκυρας, έτσι όπως είχε διαμορφωθεί και είχε ριζώσει στα έθιμα και στην καθημερινή πρακτική αιώνων, δεν ήταν εύκολο να αλλάξει γρήγορα.

Η γαιοκτησία στην Κέρκυρα κατά την περίοδο 1267-1864

Για να μπορέσουμε λοιπόν να καταλάβουμε την πολυπλοκότητα του γαιοκτησιακού καθεστώτος στην Κέρκυρα και κατά συνέπεια και τις δυσκολίες επίλυσης του αγροτικού ζητήματος, θα κάνουμε μία σύντομη ιστορική αναδρομή στο θέμα.

Το 1267 η Κέρκυρα περιήλθε στους Ανδεγαβούς της Νεάπολης και το 1272 ο Κάρολος Α' ο Ανδεγαβός άρχισε την παραχώρηση εδαφικών εκτάσεων σε στρατιωτικούς. Οι παραχωρήσεις αυτές είχαν φεουδαλικό χαρακτήρα, γιατί ο αποδέκτης έδινε όρκο πίστης και υποταγής και υποχρεωνόταν να παρέχει στρατιωτική υπηρεσία στον ηγεμόνα¹. Στα τέλη της ανδεγαβικής περιόδου, η πλειοψηφία των Κερκυραίων φεουδαρχών ήταν γόνοι ισχυρών «οίκων», ενώ μέλη των οικογενειών αυτών είχαν αναλάβει αξιώματα στο νησί.

Η Βενετία, στην οποία περιήλθε η Κέρκυρα το 1386, επικύρωσε τα προνόμια που είχαν δοθεί στους Κερκυραίους από τους προηγούμενους ηγεμόνες του νησιού. Συγκεκριμένα, ο δόγης της Βενετίας Αντώνιος Venier, στις 9 Ιανουαρίου 1387, εξέδωσε χρυσόβουλο αποτελούμενο από 11 άρθρα, με το οποίο επικύρωσε την κατοχή όλων των υπαρχόντων φέουδων². Τον 17^ο αιώνα έχουμε την πλήρη εικόνα του φεουδαλικού συστήματος στην Κέρκυρα, οπότε και καθιερώθηκε και η αναγραφή των φεουδαλικών περιουσιών³.

Στα τέλη του 18^{ου} αιώνα, πριν την κατάλυση της βενετικής κυριαρχίας στην Κέρκυρα, ο αριθμός των φέουδων στο νησί ανερχόταν σε δεκαεννιά.

Το 1797 με τη συνθήκη του Καμποφόρμιο, η Κέρκυρα και όλα τα Ιόνια Νησιά περιήλθαν στους Δημοκρατικούς Γάλλους, οι οποίοι με το διάταγμα της 5^{ης} Σεπτεμβρίου 1799 δήμευσαν όλα τα φέουδα. Όμως, στα 1800 τα Ιόνια Νησιά περιήλθαν στην προστασία της Ρωσίας και Τουρκίας, οπότε με νόμο είκοσι άρθρων της 29^{ης} Μαρτίου 1804, τα φεουδαρχικά κτήματα αποδίδονταν στους πρώην κατόχους τους⁴. Τότε αναγνωρίστηκαν δεκαοκτώ φέουδα⁵.

¹Σχετικά με το γαιοκτησιακό καθεστώς της Κέρκυρας αυτήν την περίοδο βλ. ΠΑΧΗ, Όλγα, *Από το φεουδαλικό σύστημα γαιοκτησίας στο αγροτικό ζήτημα της Κέρκυρας (1864-1925)*, διδακτορική διατριβή, Κέρκυρα, 1996.

²ΧΙΩΤΗΣ, Παναγιώτης, *Ιστορική Έκθεσις περί τιμαρίων Κερκύρας*, Κέρκυρα, 1865, σ. 11 και ΛΟΥΝΤΖΗΣ, Ερμάνος, *Περί της πολιτικής καταστάσεως της Επτανήσου επί Ενετών*, Αθήνα, 1969, σσ. 68-69.

³Τότε στο νησί υπήρχαν δύο κύριες κατηγορίες φέουδων: α) τα φέουδα που ονομάζονταν άμεσα και σύνδετα και β) τα φέουδα που ονομάζονταν προσφερέτα (feudi oblati). Βλ. σχετικά: ΧΙΩΤΗΣ, Παναγιώτης, *Ιστορική έκθεσις περί τιμαρίων Κερκύρας*, Ζάκυνθος, 1865, σ. 16.

⁴ ΑΛΒΑΝΑΣ, Φρειδερίκος, *Περί των εν Κερκύρα τίτλων ευγενείας και περί των τιμαρίων*, Κέρκυρα 1894, σσ. 47-50.

⁵Τα δεκαοκτώ φέουδα που αναγνωρίστηκαν ήταν: Ράλλη-Φραγκόνη, Βραγαδίν, Κάμαρης, Αγ. Γεωργίου Σωρονιού, Γόττη-Μηδέη, Κορμαρίν, Φιομάχου, Γρίττη-Αλταβίλλα, Μέμου, Μεσογγής, Αθιγγάνων, Δαρμέρ, Κορνέρ, Βιάρου, Δουόδου, Βιτούρη, Έριτσου, Τρον. Βλ. σχετικά: Γ.Α.Κ., Α.Ν.Κ., Αρχαιακή σειρά: *Εγχώριος Διαχείρισις* Φ. 1473, «Έκθεσις της Ειδικής Επιτροπής κατά τον ΒΣΙΓ Νόμο».

Το 1814, στο συνέδριο της Βιέννης, αποφασίστηκε τα Επτάνησα να αποτελέσουν το ανεξάρτητο κράτος των «Ηνωμένων Ιονίων Νήσων», υπό την προστασία της Αγγλίας. Οι Άγγλοι αναγνώρισαν το γαιοκτησιακό καθεστώς, αλλά επέφεραν αλλαγές.

Νομοθετικές ρυθμίσεις για το αγροτικό ζήτημα της Κέρκυρας (1864 – 1921)

Στις 21 Μαΐου του 1864 πραγματοποιήθηκε η Ένωση των Επτανήσων με την Ελλάδα και προκηρύχθηκαν εκλογές στα Επτάνησα, για τον Ιούλιο του 1864⁶.

Σ' αυτές τις εκλογές δύο παρατάξεις διεκδίκησαν την ψήφο των πολιτών στην Κέρκυρα: η παράταξη των υποψηφίων βουλευτών της υπαίθρου, με επικεφαλής τον Πολυχρόνιο Κωνσταντά⁷ και η παράταξη των μεταρρυθμιστών, με επικεφαλής τον Σωκράτη Κουρή. Το αποτέλεσμα των εκλογών του Ιουλίου του 1864 ήταν μεγάλη επιτυχία για την παράταξη του Π. Κωνσταντά, εφόσον, από τους είκοσι υποψηφίους της παράταξής του εκλέχτηκαν οι δεκαέξι⁸.

Αμέσως μετά τη συγκρότηση της Βουλής σε σώμα, εκδηλώθηκαν πρωτοβουλίες των βουλευτών της Κέρκυρας που εκπροσωπούσαν την αγροτική τάξη, για μεταρρυθμίσεις στο γαιοκτησιακό καθεστώς. Συγκεκριμένα, στη συνεδρίαση της Βουλής στις 29 Ιουλίου 1864, οι πληρεξούσιοι της Κέρκυρας υπέβαλαν νομοσχέδιο 20 άρθρων για την αντιμετώπιση του αγροτικού ζητήματος⁹. Το νομοσχέδιο αυτό προκάλεσε πολλές αντιδράσεις από τους γαιοκτήμονες και τους εύπορους κατοίκους της πόλης. Γι' αυτό η κυβέρνηση συγκρότησε μία επιτροπή για να μελετήσει το αγροτικό ζήτημα της Κέρκυρας και να προτείνει λύσεις. Η επιτροπή αυτή, μελέτησε το νομοσχέδιο που προτάθηκε από τους βουλευτές, έλαβε υπόψη της τις διάφορες γνώμες που δημοσιεύτηκαν το διάστημα αυτό στον τύπο για το συγκεκριμένο θέμα, ενημερώθηκε σχετικά με τους εγχώριους νόμους, ερεύνησε την κοινωνική κατάσταση του τόπου και υπέβαλε στη Βουλή νομοσχέδιο¹⁰. Η Εθνοσυνέλευση συζήτησε το νομοσχέδιο αυτό και στις 9 Νοεμβρίου του 1864 έκανε δεκτή την αρχή της κατάργησης των φέουδων της Κέρκυρας.

Στις αρχές του 1865 προκηρύχτηκαν εκλογές για τις 4 Μαΐου 1865. Ένα από τα κύρια θέματα της προεκλογικής αντιπαράθεσης ήταν και το αγροτικό ζήτημα της Κέρκυρας. Το αποτέλεσμα των εκλογών ανέδειξε στην Κέρκυρα έξι βουλευτές από το Αγροτικό κόμμα του Π. Κωνσταντά, σε σύνολο εννέα¹¹.

Στις 20 Ιανουαρίου 1866 ψηφίστηκε ο ΠΝ' νόμος, ο οποίος με το άρθρο 2, καταργούσε τους νόμους του Ιονίου Κράτους σε ό, τι αφορούσε στον τρόπο και στο χρόνο εκτίμησης του ελαιόκαρπου. Επίσης αναστελλόταν το δικαίωμα επιστροφής των κτημάτων στον αγροδότη, όταν ο χωρικός δεν εκτελούσε τις υποχρεώσεις του¹².

Το 1867 η κυβέρνηση του Α. Κουμουνδούρου προχώρησε στη σύσταση πολυμελούς επιτροπής, για τη σύνταξη νομοσχεδίου για το αγροτικό ζήτημα της Κέρκυρας. Η επιτροπή αυτή υπέβαλε στη Βουλή ένα νομοσχέδιο 119 άρθρων με τον τίτλο: *Περί βαθμιαίας εκκα-*

⁶ΒΕΡΥΚΙΟΣ, Σπύρος, *Ιστορία των Ηνωμένων Κρατών των Ιονίων Νήσων* (1815-1864), Αθήνα, 1964, σσ. 421, 471.

⁷Σχετικά με το έργο του Π. Κωνσταντά βλ. ΠΑΧΗ, Όλγα, *Ο Πολυχρόνιος Β. Κωνσταντάς και η πολιτική ζωή της Κέρκυρας το 19^ο αιώνα*, Κέρκυρα, Εκδόσεις Απόστροφος, 2009.

⁸ΠΑΧΗ, Όλγα, *Ο Πολυχρόνιος Β. Κωνσταντάς, ό.π.*, σσ. 25-26.

⁹Εφημερίδα «ΕΛΛΑΣ», αρ. φ. 3/ Αύγουστος 1864.

¹⁰Σύμφωνα μ' αυτό το νομοσχέδιο τα φέουδα καταργούνταν και η αποζημίωση των φεουδαρχών καθοριζόταν με βάση την ετήσια καθαρή πρόσοδο, η οποία θα αντιστοιχούσε στο 8% της αξίας του κεφαλαίου. *Νομοσχέδιο της πλειονοψηφίας της περί του αγροτικού Κερκύρας ζητήματος εκλεχθείσης επιτροπής, χ.τ., χ.χ.*

¹¹SAUNDERS Sidney Smith, *Despatches from her majesty's Consuls in Corfu, Zante and Cephalonia, containing information on the state of those islands since the withdrawal of British Protection, and their annexation to the kingdom of Greece*, London 1867, no 17.

¹²Γ.Α.Κ., Α.Ν.Κ., Αρχχειακή σειρά: *Αρχείο Εγχωρίου Διαχειρίσεως*, Φ.1648, ΠΝ' Νόμος.

θαρίσεως των κτηματικών και υποθηκικών σχέσεων εν Κερκύρα¹³. Τα 80 άρθρα αυτού του νομοσχεδίου, αποτέλεσαν τον ΣΜΔ' νόμο *Περί βαθμιαίας εκκαθαρίσεως των κτηματικών και υποθηκικών σχέσεων εν Κερκύρα*, που επικυρώθηκε την 1η Νοεμβρίου 1867. Ο ΣΜΔ' νόμος δεν καταργούσε τα φέουδα, αλλά τα απάλλασσε από τις υποχρεώσεις τους στο δημόσιο και τα απέδιδε κατά πλήρη κυριότητα στους πρώην φεουδάρχες. Έδινε όμως τη δυνατότητα στους αγρολήπτες ή εμφυτευτές να εξαγοράσουν την αξία του κτήματος που ανήκε στον πρώην φεουδάρχη. Ιδιαίτερα ευνοϊκό για τους αγρολήπτες ήταν το άρθρο 2 που καταργούσε τα δώρα¹⁴.

Στο μεταξύ, στις 28 Οκτωβρίου 1867, συζητήθηκαν, ως ξεχωριστό νομοσχέδιο στη Βουλή, τα υπόλοιπα άρθρα του νομοσχεδίου που αφορούσαν στην εκτίμηση του ελαιόκαρπου¹⁵. Το νομοσχέδιο ψηφίστηκε και αποτέλεσε τον ΣΜΕ' νόμο με 29 άρθρα, *Περί εκτιμήσεως του ελαιόκαρπου Κερκύρα*¹⁶. Ο ΣΜΕ' νόμος, αν και δεν έλυνε αποτελεσματικά το ζήτημα της εκτίμησης του ελαιόκαρπου, ωστόσο βρισκόταν προς τη σωστή κατεύθυνση, αφού προέβλεπε και όριζε ότι, σε περίπτωση ολικής φθοράς του ελαιόκαρπου, το Εφετείο Κέρκυρας αποφάσιζε, ότι δεν υπήρχε περίπτωση προσδιορισμού μεριδίων ή γινόταν ελάττωσή τους.

Οι ΣΜΔ' και ΣΜΕ' νόμοι δεν ικανοποίησαν, φυσικά, τους γαιοκτήμονες, οι οποίοι δεν σταμάτησαν να αγωνίζονται για την τροποποίησή τους.

Τελικά, στις 5 Οκτωβρίου 1868 ψηφίστηκε ο ΣΞΖ' νόμος *Περί εκτιμήσεως ελαιοκάρπου Κερκύρας* και στις 8 Οκτωβρίου 1868 ψηφίστηκε ο ΣΞΗ' νόμος που τροποποιούσε ή ακύρωνε ορισμένα άρθρα του ΣΜΔ' νόμου. Ο ΣΞΖ' νόμος μετέθετε την έναρξη της εκτίμησης του ελαιόκαρπου κατά 18 ημέρες (δηλαδή στις 8 Νοεμβρίου). Ο ΣΞΗ' νόμος ήταν ευνοϊκότερος για τους γαιοκτήμονες, γιατί διαμορφώθηκε σύμφωνα με τις επιθυμίες των γαιοκτημόνων, τις οποίες εξέφραζε στη Βουλή ο βουλευτής πόλεως Α. Παραμυθιώτης¹⁷.

Τη λύση του αγροτικού ζητήματος προώθησε πολύ αργότερα, ο Γεώργιος Θεοτόκης, ο οποίος κατέθεσε στη Βουλή νομοσχέδιο για την απαλλαγή των ακινήτων στην Κέρκυρα από τα φεουδαλικά βάρη. Το νομοσχέδιο αυτό ψηφίστηκε το 1894 και αποτέλεσε τον ΒΣΙΓ' νόμο¹⁸.

Ο ΒΣΙΓ' νόμος εφαρμόστηκε από την Ειδική Επιτροπή που συστάθηκε για την εκτέλεση των διατάξεων του νόμου και ένα μεγάλο μέρος των πρώην φεουδαλικών κτημάτων περιήλθε στην πλήρη κυριότητα των αγροληπτών¹⁹.

Ωστόσο, η Ειδική Επιτροπή αντιμετώπισε προβλήματα στη διαδικασία αποζημίωσης των δικαιούχων των 13 παραφυάδων, δηλαδή των τμημάτων που αποσπάστηκαν από τα φέουδα λόγω επιγαμιών και δόθηκαν σε διάφορους κυρίου, μη φεουδάρχες. Γι' αυτό, ψηφίστηκε στις 27 Μαρτίου 1900 ο ΒΨΒ' νόμος *Περί υπαγωγής των εν Κερκύρα αλυκών εις το μονοπώλιον του Κράτους*²⁰, ο οποίος με το άρθρο 7 έδινε λύση στις παραφυάδες. Έτσι περιήλθαν τα κτήματα στους αγρότες, χωρίς να πληρώσουν τίποτα και επιπλέον οι δικαιούχοι θα αποζημιώνονταν από τη Διαχειριστική Επιτροπή της Κέρκυρας.

¹³ Αιτιολογική έκθεσις επί του Νομοσχεδίου περί βαθμιαίας εκκαθαρίσεως των κτηματικών και υποθηκικών σχέσεων εν Κερκύρα, χ.τ., χ.χ.

¹⁴ Τα δώρα (ρεγάλια), τα οποία ονομάζονταν και χρονικά βάρη, ήταν συνήθως κότες και πίτες και μερικές φορές κουλούρες, τυρί, αρνί και κρασί. Η ποσότητα αυτών των δώρων καθοριζόταν στα συμβόλαια. Βλ. σχετικά ΠΑΧΗ, Όλγα, *Ο Πολυχρόνιος Β. Κωνσταντάς*, ό.π., σσ. 51-57.

¹⁵ *Εφημερίς των Συζητήσεων της Βουλής* (στο εξής ΕΣΒ), Περίοδος Α', Σύνοδος Γ', Συνεδρίασις 22/28-10-1867.

¹⁶ ΣΜΕ' Νόμος, *Περί εκτιμήσεως ελαιοκάρπου Κερκύρας*, Κέρκυρα 3/11/1867.

¹⁷ ΠΑΧΗ, Όλγα, *Ο Πολυχρόνιος Β. Κωνσταντάς*, ό.π., σσ. 64-67.

¹⁸ Σύμφωνα μ' αυτόν τον νόμο τα φέουδα καταργούνταν, αποδίδονταν στους κατόχους τους, τους καλλιεργητές, και οι πρώην φεουδάρχες αποζημιώνονταν από τη Διαχειριστική επιτροπή της εγχώριας περιουσίας της Κέρκυρας. Εφημερίδα της Κυβερνήσεως, αρ. 5/11-1-1894.

¹⁹ ΠΑΧΗ, Όλγα, *Από το φεουδαλικό σύστημα γαιοκτησίας στο αγροτικό ζήτημα της Κέρκυρας*, ό.π., σσ. 151-152.

²⁰ Γ.Α.Κ., Α.Ν.Κ., Αρχαική σειρά: *Εγχώριος Διαχείρισις*, Φ. 1648 «Έγγραφα και πρωτόκολλα των παραδοθέντων εγγράφων στην κατά τον ΒΣΙΓ' νόμο Ειδική Επιτροπή (1894)», ΒΨΒ' νόμος.

Στις 11 Απριλίου 1908, ψηφίστηκε ο ΓΣΠ΄ νόμος με 4 άρθρα²¹ για την επανεξέταση των δηλώσεων αγροληπτών, που είχαν απορριφθεί από την Ειδική Επιτροπή του ΒΣΙΓ΄/ 1894 νόμου²². Υπήρχαν, όμως, πολλά ακόμα κτήματα, που θεωρήθηκαν ότι δεν είχαν φεουδαλική προέλευση, γι' αυτό δεν ελευθερώθηκαν. Επίσης, οι χωρικοί που κατείχαν ελεύθερα κτήματα με συμβόλαια αγροληψίας και εμφύτευσης συνέχιζαν να καταβάλλουν τα δΟΣΙΜΑΤΑ.

Γι' αυτό, στις 23 Μαρτίου 1911, ο Κ. Ζαβιτζιάνος²³ μαζί με τους Φιλελεύθερους βουλευτές της Κέρκυρας, κατέθεσε σχέδιο νόμου «Περί απαλλαγής αγροτικών ακινήτων εν Κερκύρα εκ των βαρυνόντων αυτά διηνεκών βαρών», αποτελούμενο από 18 άρθρα. Σύμφωνα με αυτό το νομοσχέδιο καταργούνταν όλα τα διηνεκή βάρη των αγροτικών κτημάτων που οφείλονταν σε σχέσεις εμφυτευτικές και αγροληπτικές, σε παροχές φεουδαλικές και σε παροχές στους δήμους της Κέρκυρας²⁴. Το νομοσχέδιο αυτό ψηφίστηκε και αποτέλεσε τον ΔΝΔ΄/1912 νόμο «Περί απαλλαγής αγροτικών ακινήτων εν Κερκύρα από των βαρυνόντων αυτά διηνεκών βαρών»²⁵.

Στις 4 Νοεμβρίου του 1914, ψηφίστηκε ο 423 νόμος που τροποποίησε τον ΔΝΔ΄/1912 νόμο. Σύμφωνα με τον 423/1914 νόμο διατηρούνταν οι διηνεκείς αγροληψίες που συνομολογήθηκαν μετά την εφαρμογή του Ιόνιου Αστικού Κώδικα και δεν υπήρχε σ' αυτές δικαίωμα συγκυριότητας, ενώ καταργούνταν, χωρίς αποζημίωση, οι παροχές στους Δήμους, δηλαδή απελευθερώνονταν από τα διηνεκή βάρη τα αγροτικά κτήματα που είχαν περιέλθει στους Δήμους με τον ΑΦΙ΄/1887 νόμο²⁶.

Στις 25 Νοεμβρίου του 1918, ο Κ. Ζαβιτζιάνος υπέβαλε πρόταση νόμου «Περί τροποποίησης και συμπλήρωσης διατάξεων τινών του νόμου ΔΝΔ΄ του 1912, ως ετροποποιήθη δια του 423 του 1914»²⁷. Η πρόταση αυτή ψηφίστηκε στις 24 Φεβρουαρίου του 1919 και αποτέλεσε τον 1748 νόμο «Περί τροποποίησης και συμπλήρωσης διατάξεων τινών του νόμου ΔΝΔ΄ του 1912, ως ετροποποιήθη δια του 423 με τον 1748 νόμο».

Στις 6 Αυγούστου 1921 ψηφίστηκε ο 2645 νόμος «Περί τροποποίησης και συμπλήρωσης διατάξεων τινών των νόμων ΔΝΔ΄ του 1912, υπ' αριθ. 423 του 1914 και υπ' αριθ. 1748 του 1919 «περί απαλλαγής αγροτικών ακινήτων εν Κερκύρα από των βαρυνόντων αυτά διηνεκών βαρών». Σύμφωνα με τον 2645 νόμο, η ειδική επιτροπή δικαιούταν να συνάψει δάνειο, το ποσό, οι όροι και οι λεπτομέρειες του οποίου θα κανονίζονταν με Βασιλικό Διάταγμα. Επίσης, οι αγροδότες που δεν είχαν υποβάλει αίτηση για αποζημίωση ή που οι αιτήσεις τους είχαν απορριφθεί, επειδή δεν είχαν υποβάλει τα απαραίτητα δικαιολογητικά, δικαιούνταν αποζημίωση, αν μέσα σ' έναν χρόνο από τη δημοσίευση αυτού του νόμου υπέβαλαν αίτηση στον πρόεδρο της επιτροπής²⁸.

Όμως, εξαιτίας των εθνικών θεμάτων τότε, δεν συνομολογήθηκε δάνειο και έτσι η βασική διάταξη του νόμου έμεινε ανεκτέλεστη²⁹.

²¹ Γ.Α.Κ., Α.Ν.Κ., Αρχαική σειρά: *Εγχώριος Διαχείρισις*, Φ. 1648, ό.π., ΓΣΠ΄ νόμος.

²² ΠΑΧΗ, Όλγα, *Από το φεουδαλικό σύστημα γαιοκτησίας στο αγροτικό ζήτημα της Κέρκυρας*, ό.π., σσ. 156-157.

²³ Αναλυτικά για το έργο του Κ. Ζαβιτζιάνου: βλ. ΠΑΧΗ, Όλγα, *Ο Κερκυραίος πολιτικός Κωνσταντίνος Ζαβιτζιάνος. Ένας προοδευτικός αγροτιστής ή ένας συντηρητικός μεγαλοκτηματίας*, Αθήνα, Εκδόσεις Οσελότος, 2011.

²⁴ Εφημερίδα «ΕΛΠΙΣ», αρ. φ. 106/ 3-4-1911.

²⁵ Εφημερίδα «ΑΛΗΘΕΙΑ», αρ. φ. 2/4-3-1912, Γ.Α.Κ., Α.Ν.Κ., Αρχαική Σειρά: *Εγχώριος Διαχείρισις*, Φ. 2673, «Ο εσχάτως ψηφισθείς Νόμος περί απαλλαγής αγροτικών ακινήτων εν Κερκύρα από των βαρυνόντων αυτά διηνεκών βαρών», Αθήνα, 1911.

²⁶ *Ο άρτι ψηφισθείς νέος Αγροτικός Νόμος Κερκύρας*, Εφημερίδα «ΣΥΝΤΑΓΜΑΤΙΚΗ», Παράρτημα, 14-11-1914.

²⁷ ΕΣΒ, Περίοδος Κ΄, Σύνοδος Γ΄, Συνεδρίασις 36^η/25-11-1918, σ. 474.

²⁸ Νόμος 2645 «Περί τροποποίησης και συμπλήρωσης διατάξεων τινών των νόμων ΔΝΔ΄ του 1912, υπ' αριθ. 423 του 1914 και υπ' αριθ. 1748 του 1919 περί απαλλαγής αγροτικών ακινήτων εν Κερκύρα από των βαρυνόντων αυτά διηνεκών βαρών», ΦΕΚ 141/ 11-8-1921, τ. Α΄.

²⁹ Εφημερίδα «ΕΦΗΜΕΡΙΣ ΤΩΝ ΕΙΔΗΣΕΩΝ», αρ. φ. 19/ 6-9-1927.

Η συμβολή του Ανδρέα Δενδρινού

Ο Ανδρέας Δενδρινός³⁰ γεννήθηκε στη Ζάκυνθο το 1868, από Κερκυραίους γονείς³¹. Πατέρας του ήταν ο Αναστάσιος Δενδρινός και μητέρα του η Άντα Γουργουράκη. Οι γονείς του διέθεταν μεγάλη κτηματική περιουσία στις περιοχές του Όρους και Αγύρου³². Το 1868 που γεννήθηκε ο Ανδρέας, ο πατέρας του ήταν διευθυντής του ταμείου στη Ζάκυνθο. Λίγο αργότερα επέστρεψαν στην Κέρκυρα όπου ο Ανδρέας πέρασε τα μαθητικά του χρόνια. Ο Α. Δενδρινός από μικρός ήλθε σε επαφή με τον αγροτικό κόσμο, γιατί για μεγάλα χρονικά διαστήματα

ζούσε στο αρχοντικό του πατέρα του, στο χωριό Καβαδάδες. Η επαφή αυτή επηρέασε και όλη τη μετέπειτα πορεία του.

Στον χώρο της πολιτικής πρωτοεμφανίστηκε το 1899, όταν έθεσε υποψηφιότητα για βουλευτής. Για πρώτη φορά εκλέχτηκε βουλευτής στις εκλογές της 8^{ης} Αυγούστου του 1910. Αμέσως μετά την εκλογή του, ο Α. Δενδρινός δήλωσε ότι στην Εθνοσυνέλευση θα ακολουθούσε τον Ελ. Βενιζέλο και το πρόγραμμά του³³.

Ο Α. Δενδρινός ήταν ένας από τους δέκα πρώτους ιδρυτές του κόμματος των Φιλελευθέρων, το οποίο στις 22 Αυγούστου του 1910 είχε συγκροτηθεί επίσημα³⁴.

Μετά την αποτυχία του στις εκλογές της 28^{ης} Νοεμβρίου 1910, ο Α. Δενδρινός απείχε από τις επόμενες εκλογικές αναμετρήσεις μέχρι το 1923.

Από το 1923 ο Α. Δενδρινός, ως επικεφαλής του Αγροτικού κόμματος στην Κέρκυρα, συμμετείχε σε όλες τις εκλογικές αναμετρήσεις (1923, 1926, 1928, 1932, 1933 και 1936), αλλά εκλέχτηκε μόνο δύο φορές, το 1923 και το 1936³⁵.

Ως αγροτικός βουλευτής της Δ΄ Συντακτικής Συνέλευσης (2-01-1924 έως 30-06-1925) ο Α. Δενδρινός αγωνίστηκε για την οριστική επίλυση του αγροτικού ζητήματος της Κέρκυρας.

Συγκεκριμένα, στη συνεδρίαση της 24^{ης} Μαρτίου 1924 ο Α. Δενδρινός υπέβαλε σχέδιο ψηφίσματος για οριστική λύση του αγροτικού ζητήματος της Κέρκυρας και παρακαλούσε την κυβέρνηση να το δεχτεί, έτσι ώστε η πρώτη πράξη της κυβέρνησης να είναι υπέρ των αναξιοπαθόντων αγροτικών πληθυσμών³⁶. Την 1^η Ιουλίου 1924 στη συζήτηση του νομοσχεδίου για τη σύσταση ταμείου ελαιοπαραγωγής Κρήτης, ζήτησε να γίνει προσθήκη στο νομοσχέδιο

³⁰ Το επώνυμο των «Δενδρινών» είναι γνωστό στην Κέρκυρα από τον 17^ο αιώνα. Πρόκειται για μη κερκυραϊκό επώνυμο και συγκεκριμένα πρόκειται για κατοίκους της Κέρκυρας που κατάγονταν από την Κεφαλονιά. Βλ. σχετικά: ΚΟΛΛΑΣ, Χαρίλαος, *Χώρος και Πληθυσμός της Κέρκυρας του 17^{ου} αιώνα*, Κέρκυρα, 1988, σσ. 128,131 και ΠΥΛΑΡΙΝΟΣ, Θεοδόσης, *Ειρήνη Α. Δενδρινού (1879-1974). Από τη μεγάλη ακμή έως την αναπόφευκτη πτώση της Κερκυραϊκής Σχολής ή από την πρωτοπορία της περιφέρειας στην απομόνωση του επαρχιωτισμού*, διατριβή, Αθήνα, 1997, σ. 29.

³¹ Τον 19^ο αιώνα ζούσαν στην Κέρκυρα Δενδρινοί, οι οποίοι ασχολούνταν με τα κοινά. Βλ. σχετικά: ΠΥΛΑΡΙΝΟΣ, Θεοδόσης, *ό.π.*, σ. 29.

³² ΤΗΣΑΡΧΟΝΤΟΥ, Ηλίας, «Ανδρέας Δενδρινός», Εφημερίδα «ΦΩΝΗ ΤΗΣ ΚΕΡΚΥΡΑΣ», αρ. φ. 268/20-10-1968.

³³ Εφημερίδα «ΕΓΕΡΣΙΣ», αρ. φ. 27/15-8-1910.

³⁴ ΠΥΛΑΡΙΝΟΣ, Θεοδόσης, *Ειρήνη Α. Δενδρινού, ό.π.*, σ. 30 και HERING, Gunnar, *Τα πολιτικά κόμματα στην Ελλάδα 1821-1936*, Αθήνα, Μορφωτικό Ίδρυμα Εθνικής Τραπέζης, 2006, τ. Β΄, σσ. 789-790.

³⁵ ΠΥΛΑΡΙΝΟΣ, Θεοδόσης, *Το λέυκωμα της Ειρήνης Α. Δενδρινού*, Αθήνα, Εκδόσεις Ειρμός, 1989, σ. 57.

³⁶ ΕΣΒ., εν Αθήναις, 1924, Συνεδρίασις 37/24-3-1924, σ. 599.

και για την ελαιοπαραγωγή της Κέρκυρας³⁷ και στις 14 Ιουλίου, πήρε τον λόγο προ ημερησίας διατάξεως και τόνισε ότι «όλος ο αγροτικός κόσμος της Κερκύρας σχολιάζει δυσμενέστατα και δη εις βάρος της Κυβερνήσεως την σκανδαλωδώς αντιαγροτικήν πολιτικήν της επιμελητείας του Υπουργείου των Στρατιωτικών και της οποίας τας συνεπείας ακριβά πληρώνουσιν εκάστοτε οι Γεωργικοί Συνεταιρισμοί Κερκύρας και οι ελαιοπαραγωγοί εν γένει ταύτης»³⁸.

Ο Αλ. Παπαναστασίου, στις 24 Ιουλίου 1924 ζήτησε να συνεχιστούν για λίγες μέρες οι εργασίες της Εθνοσυνέλευσης για να ψηφιστούν κάποια νομοσχέδια, όπως το αγροτικό. Στο σημείο αυτό έκανε παρέμβαση ο Α. Δενδρινός, ο οποίος ρώτησε: α) αν στην επίλυση του αγροτικού περιλαμβανόταν και η Κέρκυρα και β) γιατί ο Υπουργός Γεωργίας δεν υιοθετούσε την πρότασή του για το αγροτικό ζήτημα της Κέρκυρας. Τελικά, η Εθνοσυνέλευση εξουσιοδότησε την Κυβέρνηση να εκδώσει νομοθετικά διατάγματα σχετικά με το αγροτικό και το εμφυτευτικό ζήτημα³⁹.

Για την ανάγκη άμεσης επίλυσης του αγροτικού ζητήματος ο Α. Δενδρινός μίλησε διεξοδικά και στις 11 Νοεμβρίου, όπου μεταξύ των άλλων τόνισε ότι η κυβέρνηση, αν ήθελε να υπάρξει ηρεμία στη χώρα, όφειλε να προτάξει τον αγροτικό νόμο, ώστε άμεσα να γίνουν απαλλοτριώσεις⁴⁰. Επίσης, στη συνεδρίαση της 13^{ης} Νοεμβρίου του 1924 ο Α. Δενδρινός ζήτησε να λυθεί οριστικά το αγροτικό ζήτημα και να ασχοληθεί η Εθνοσυνέλευση με τους φόρους που βάρυναν την αγροτική τάξη⁴¹.

Στη συνεδρίαση της 25^{ης} Νοεμβρίου ο Α. Δενδρινός διαμαρτυρήθηκε, επειδή η πρόταση των πληρεξουσίων για πρόταξη στην ημερήσια διάταξη της νομοθετικής εργασίας των αγροτικών νομοσχεδίων δεν ελήφθη υπόψη. Αλλά και στη συνεδρίαση της 27^{ης} Νοεμβρίου 1924 διαμαρτυρήθηκε, γιατί να αγροτικά νομοσχέδια δεν είχαν αναγραφεί στην ημερήσια διάταξη της νομοθετικής εργασίας⁴².

Όμως, παρ' όλες τις παρεμβάσεις του Α. Δενδρινού στην Εθνοσυνέλευση, το αγροτικό ζήτημα της Κέρκυρας εκκρεμούσε.

Στις 25 Ιουνίου του 1925, ο στρατηγός Θ. Πάγκαλος με πραξικόπημα ανέτρεψε την κυβέρνηση⁴³ και στη συνεδρίαση της Εθνοσυνέλευσης στις 30 Ιουνίου του 1925, κατέθεσε ψήφισμα: «Περί διακοπής των εργασιών της Συνελεύσεως και περί της κατά τον χρόνον των διακοπών επιψηφίσεως του Συντάγματος και εκδόσεως Ν. Διαταγμάτων». Το ψήφισμα υπερψηφίστηκε με 185 ψήφους υπέρ, σε σύνολο 208. Και ο Α. Δενδρινός υπερψήφισε το ψήφισμα⁴⁴.

Σύμφωνα λοιπόν με αυτό το ψήφισμα, εκτός των άλλων, παρεχόταν στην κυβέρνηση η εξουσιοδότηση έκδοσης Νομοθετικών Διαταγμάτων, κατόπιν της σύμφωνης γνώμης των κοινοβουλευτικών επιτροπών. Μάλιστα συγκροτήθηκε μία εικοσιπενταμελής κοινοβουλευτική επιτροπή για όλα τα ζητήματα, εκτός από το προσφυγικό⁴⁵.

Η επιτροπή αυτή, στην οποία συμμετείχε και ο Α. Δενδρινός εισηγήθηκε την έκδοση Νομοθετικού Διατάγματος με το οποίο λυνόταν οριστικά το αγροτικό ζήτημα της Κέρκυρας.

Έτσι, στις 19 Σεπτεμβρίου 1925, με Νομοθετικό Διάταγμα απελευθερώθηκαν όλα τα αγροτικά κτήματα της Κέρκυρας που δεν είχαν ακόμα απελευθερωθεί με τους προηγούμενους νό-

³⁷ *Πρακτικά των Συνεδριάσεων της Δ' εν Αθήναις Συντακτικής των Ελλήνων Συνελεύσεως*, (στο εξής: ΠΡΒ), τ. Β', εν Αθήναις, 1924, Συνεδρία Ο'1-7-1924, σ. 461.

³⁸ ΠΡΒ., τ. Β', *ό.π.*, Συνεδρία ΠΑ'14-7-1924, σ. 761.

³⁹ ΠΡΒ., τ. Β', *ό.π.*, Συνεδρία ΠΖ'30-7-1924, σσ. 1132-1134.

⁴⁰ ΕΣΒ., Συνεδριάσεις 97/11-11-1924, σσ. 126-127.

⁴¹ ΠΡΒ., τ. Γ', εν Αθήναις, 1924, Συνεδριάσεις Θ'13-11-1924, σσ. 205-207.

⁴² ΠΡΒ., τ. Γ', *ό.π.*, Συνεδριάσεις ΡΘ'25-11-1924 και Συνεδριάσεις ΡΙΑ'27-11-1924, σσ. 385, 409.

⁴³ HERING, Gunnar, *ό.π.*, σ. 1059.

⁴⁴ ΠΡΒ., τ. Ε', εν Αθήναις, 1926, Συνεδρία ΣΙΑ'30-6-1925, σσ. 763-792.

⁴⁵ ΠΡΒ., τ. Ε', *ό.π.*, Συνεδρία ΣΙΑ'30-6-1925, σ. 795.

μους από τα διηλεκτή και πρόσκαιρα βάρη και οι αγρολήπτες, εμφυτευτές ή εδαφονομείς θα γίνονταν απόλυτοι κύριοι των κτημάτων που κατείχαν, από 1^{ης} Ιανουαρίου του 1926. Με το ίδιο διάταγμα αποζημιώθηκαν οι αγροδοτές για όλα τα αγροτικά κτήματα για τα οποία δεν προέβλεπαν οι προηγούμενοι νόμοι. Για την αποζημίωση των εδαφοδοτών και αγροδοτών θα αυξομειώνονταν με Διατάγματα οι φόροι που προβλέπονταν από τους ΔΝΔ', 423, 1748 και 2645 νόμους και θα επιβάλλονταν και νέοι⁴⁶.

Η ικανοποίηση του Α. Δενδρινού γι' αυτό το διάταγμα ήταν τόση ώστε σε τηλεγράφημά του στη σύζυγό του έγραψε: «Έρχομαι αποκομίζων ελευθερίαν αγροτών»⁴⁷.

Στο σημείο αυτό αξίζει να σημειωθεί ότι με αυτό το Διάταγμα ο Α. Δενδρινός έχανε την κτηματική του περιουσία η αξία της οποίας ανερχόταν σε 25 εκατομμύρια προπολεμικές δραχμές⁴⁸.

Τον Απρίλιο του 1927 ψηφίστηκε ο νόμος «Περί κυρώσεως του από 19 Σεπτεμβρίου Ν.Δ. περί απελευθερώσεως από των διηλεκτών βαρών των αγροτικών κτημάτων της νήσου Κερκύρας», ο οποίος επικύρωνε το Νομοθετικό Διάταγμα του 1925 με κάποιες τροποποιήσεις⁴⁹. Στο άρθρο 119 του Συντάγματος του 1927 συμπεριλήφθηκε ειδική διάταξη σύμφωνα με την οποία οι Κερκυραίοι αγρολήπτες εξομοιώθηκαν με τους ακτήμονες καλλιεργητές και τους πρόσφυγες⁵⁰.

Το 1936, ο Α. Δενδρινός δεν έδωσε ψήφο ανοχής στον Ι. Μεταξά, μαζί με τους εκπροσώπους του ΚΚΕ και κατά τη διάρκεια του Β' Παγκοσμίου Πολέμου και της Κατοχής αγωνίστηκε, ως ιδρυτικό μέλος του ΕΑΜ στην Κέρκυρα⁵¹.

Ο Α. Δενδρινός πέθανε στις 8 Μαρτίου του 1946, από βρογχοπνευμονία, στο ξενοδοχείο «Σπλέντιτ», όπου έμενε με τη γυναίκα του, ως βομβόπληκτος⁵².

Συμπέρασμα

Το αγροτικό ζήτημα της Κέρκυρας ταλάνισε τον αγροτικό πληθυσμό εξήντα ολόκληρα χρόνια, εξαιτίας της πολυπλοκότητάς του, των έντονων πολιτικών αντιπαραθέσεων, της κυβερνητικής αστάθειας και των εθνικών ζητημάτων. Στην οριστική επίλυσή του συνετέλεσε αποφασιστικά, ο Κερκυραίος βουλευτής Α. Δενδρινός, ο οποίος πέτυχε και την έκδοση του Ν.Δ. του 1925. Από τότε βελτιώθηκε σημαντικά η θέση του Κερκυραίου αγρότη, γιατί του αποδόθηκαν τα κτήματα που του ανήκαν και δεν ήταν υποχρεωμένος να δίνει μέρος της παραγωγής του σε τρίτους.

Όλγα Παχή, Δρ (Ιστ.)
olgarc@yahoo.gr

⁴⁶ Νομοθετικό Διάταγμα «Περί απελευθερώσεως από των διηλεκτών βαρών των αγροτικών κτημάτων της νήσου Κερκύρας», ΦΕΚ 261/ 21-9-1925, τ. Α'.

⁴⁷ Εφημερίδα « Η ΦΩΝΗ ΤΟΥ ΛΑΟΥ», αρ. φ. 179/9-3-1946.

⁴⁸ Εφημερίδα « Η ΦΩΝΗ ΤΟΥ ΛΑΟΥ», αρ. φ. 179/9-3-1946.

⁴⁹ Εφημερίδα «ΚΕΡΚΥΡΑ», 12-4-1927.

⁵⁰ Εφημερίδα «ΕΦΗΜΕΡΙΣ ΤΩΝ ΕΙΔΗΣΕΩΝ», αρ. φ. 19/ 6-9-1927.

⁵¹ ΚΑΡΑΜΟΥΤΣΟΣ, Κώστας, "In memoriam", Εφημερίδα «Η Κέρκυρα Σήμερα» αρ. φ. 3949/ 5-9-2009.

⁵² Ο τάφος του είναι στο νεκροταφείο του Αγίου Σπυρίδωνος Σαρόκου. Σ' αυτόν τον οικογενειακό τάφο ενταφιάστηκε και η Ειρήνη Δενδρινού και ο γιος τους Αλέξανδρος, ο οποίος πέθανε στις 4 Νοεμβρίου του 2001.

ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΑ

ΑΔΗΜΟΣΙΕΥΤΕΣ ΠΗΓΕΣ

ΓΕΝΙΚΑ ΑΡΧΕΙΑ ΤΟΥ ΚΡΑΤΟΥΣ- ΑΡΧΕΙΑ ΝΟΜΟΥ ΚΕΡΚΥΡΑΣ

- Αρχειακή σειρά: *Εγγώριος Διαχειρίσις* Φ. 1473, «Εκθεσις της Ειδικής Επιτροπής κατά τον ΒΣΙΓ Νόμο».
- Αρχειακή σειρά: *Εγγώριος Διαχειρίσις*, Φ. 1648 «Έγγραφα και πρωτόκολλα των παραδοθέντων εγγράφων στην κατά τον ΒΣΙΓ' νόμο Ειδική Επιτροπή (1894)», ΡΝ' Νόμος, ΒΨΒ' νόμος και ΓΣΠ' νόμος.
- Αρχειακή Σειρά: *Εγγώριος Διαχειρίσις*, Φ. 2673, «Ο εσχάτως ψηφισθείς Νόμος περί απαλλαγής αγροτικών ακινήτων εν Κερκύρα από των βαρυνόντων αυτά διηνεκών βαρών», Αθήνα, 1911.

ΑΔΗΜΟΣΙΕΥΜΕΝΕΣ ΠΗΓΕΣ

- *Αιτιολογική έκθεσις επί του Νομοσχεδίου περί βαθμιαίας εκκαθαρίσεως των κτηματικών και υποθηκικών σχέσεων εν Κερκύρα, χ.τ., χ.χ.*
- Εφημερίδα «ΑΛΗΘΕΙΑ», αρ. φ. 2/4-3-1912.
- Εφημερίδα «ΕΓΕΡΣΙΣ», αρ. φ. 27/15-8-1910.
- Εφημερίδα «ΕΛΛΑΣ», αρ. φ. 3/ Αύγουστος 1864.
- Εφημερίδα «ΕΛΠΙΣ», αρ. φ. 106/ 3-4-1911.
- Εφημερίδα «ΕΦΗΜΕΡΙΣ ΤΩΝ ΕΙΔΗΣΕΩΝ», αρ. φ. 19/ 6-9-1927.
- Εφημερίδα « Η ΦΩΝΗ ΤΟΥ ΛΑΟΥ», αρ. φ. 179/9-3-1946.
- Εφημερίδα «ΚΕΡΚΥΡΑ», 12-4-1927.
- Εφημερίδα της Κυβερνήσεως, αρ. 5/11-1-1894.
- *Εφημερίς των Συζητήσεων της Βουλής*, Περίοδος Α', Σύνοδος Γ'.
- *Νομοθετικό Διάταγμα* «Περί απελευθερώσεως από των διηνεκών βαρών των αγροτικών κτημάτων της νήσου Κερκύρας», ΦΕΚ 261/ 21-9-1925, τ. Α'.
- *Νομοσχέδιο της πλειονοψηφίας της περί του αγροτικού Κερκύρας ζητήματος εκλεχθείσης επιτροπής, χ.τ., χ.χ.*
- Νόμος, ΣΜΕ' «Περί εκτιμήσεως ελαιοκάρπου Κερκύρας», Κέρκυρα 3/11/1867.
- Νόμος 2645 «Περί τροποποιήσεως και συμπληρώσεως διατάξεων τινών των νόμων ΔΝΔ' του 1912, υπ' αριθ. 423 του 1914 και υπ' αριθ. 1748 του 1919 περί απαλλαγής αγροτικών ακινήτων εν Κερκύρα από των βαρυνόντων αυτά διηνεκών βαρών», ΦΕΚ 141/ 11-8-1921, τ. Α'.
- *Ο άρτι ψηφισθείς νέος Αγροτικός Νόμος Κερκύρας*, Εφημερίδα «ΣΥΝΤΑΓΜΑΤΙΚΗ», Παράρτημα, 14-11-1914.
- *Πρακτικά των Συνεδριάσεων της Δ' εν Αθήναις Συντακτικής των Ελλήνων Συνελεύσεως*, (2-01-1924 έως 30-06-1925), τ. Β', Γ', Ε', εν Αθήναις, 1924, 1926.
- SAUNDERS Sidney Smith, *Despatches from her majesty's' Consuls in Corfu, Zante and Cephalonia, containing information on the state of those islands since the withdrawal of British Protection, and their annexation to the kingdom of Greece*, London 1867, no 17.

ΒΟΗΘΗΜΑΤΑ

- ΑΛΒΑΝΑΣ, Φρειδερίκος, *Περί των εν Κερκύρα τίτλων ευγενείας και περί των τιμαρίων*, Κέρκυρα 1894.
- ΒΕΡΥΚΙΟΣ, Σπύρος, *Ιστορία των Ηνωμένων Κρατών των Ιονίων Νήσων* (1815-1864), Αθήναι, 1964.

- Εφημερίδα «ΕΝΗΜΕΡΩΣΗ», αρ. φ. 702/24-12-1999.
- ΚΑΡΑΜΟΥΤΣΟΣ, Κώστας, "In memoriam", Εφημερίδα «Η ΚΕΡΚΥΡΑ ΣΗΜΕΡΑ» αρ. φ. 3949/5 -9-2009.
- ΚΟΛΛΑΣ, Χαρίλαος, *Χώρος και Πληθυσμός της Κέρκυρας του 17^{ου} αιώνα*, Κέρκυρα, 1988.
- ΛΟΥΝΤΖΗΣ, Ερμάνος, *Περί της πολιτικής καταστάσεως της Επτανήσου επί Ενετών*, Αθήνα, 1969.
- ΠΑΧΗ, Όλγα, *Από το φεουδαλικό σύστημα γαιοκτησίας στο αγροτικό ζήτημα της Κέρκυρας (1864-1925)*, διδακτορική διατριβή, Κέρκυρα, 1996.
- ΠΑΧΗ, Όλγα, *Ο Πολυχρόνιος Β. Κωνσταντάς και η πολιτική ζωή της Κέρκυρας το 19^ο αιώνα*, Κέρκυρα, Εκδόσεις Απόστροφος, 2009.
- ΠΑΧΗ, Όλγα, *Ο Κερκυραίος πολιτικός Κωνσταντίνος Ζαβιτζιάνος. Ένας προοδευτικός αγροτιστής ή ένας συντηρητικός μεγαλοκτηματίας*, Αθήνα, Εκδόσεις Οσελότος, 2011.
- ΠΥΛΑΡΙΝΟΣ, Θεοδόσης, *Το λεύκωμα της Ειρήνης Α. Δεντρινού*, Αθήνα, Εκδόσεις Ειρμός, 1989.
- ΠΥΛΑΡΙΝΟΣ, Θεοδόσης, *Ειρήνη Α. Δεντρινού (1879-1974). Από τη μεγάλη ακμή έως την αναπόφευκτη πτώση της Κερκυραϊκής Σχολής ή από την πρωτοπορία της περιφέρειας στην απομόνωση του επαρχιωτισμού*, διατριβή, Αθήνα, 1997.
- ΤΗΣΑΡΧΟΝΤΟΥ, Ηλίας, «Ανδρέας Δενδρινός», Εφημερίδα «ΦΩΝΗ ΤΗΣ ΚΕΡΚΥΡΑΣ», αρ. φ. 268/20-10-1968.
- ΧΙΩΤΗΣ, Παναγιώτης, *Ιστορική Έκθεσις περί τιμαρίων Κερκύρας*, Κέρκυρα, 1865.
- HERING, Gunnar, *Τα πολιτικά κόμματα στην Ελλάδα 1821-1936*, Αθήνα, Μορφωτικό Ίδρυμα Εθνικής Τραπέζης, 2006, τ. Β'.